

Михайло Гнатюк

У ПОШУКАХ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ МЕТОДОЛОГІЇ (І. ФРАНКО, О. ПИПІН, Г. БРАНДЕС)

Вивчення методологічного досвіду Івана Франка-літературознавця – одна з важливих проблем сучасної науки про літературу. Ряд дослідників цієї проблеми (О. Колесса, Д. Багалій, Ю. Бойко, П. Волинський, І. Дорошенко, І. Денисюк, А. Войтюк, Р. Гром'як, М. Наєнко), намагаючись з'ясувати методологічні орієнтири, справедливо стверджували, що І. Франко не йшов сліпо за якимись певними позиціями тієї чи іншої школи, а творчо використовував методологічний досвід своїх сучасників, при цьому вносив свої теоретичні ідеї в розуміння основних шкіл, наснажуючи їх набутками української літератури.

Про брак чітких методологічних орієнтирів під час навчання у Львівському університеті І. Франко детально писав у листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року¹. Не маючи у 1883 р. необхідних матеріалів, І. Франко просить М. Драгоманова схвалити такий план історії літератури:

я думав би що, попереду подати б докладний (як на такий вузький розмір) огляд людвої творчості: пісень, казок, приповідок, загадок, а також сказати дещо про зв'язки штуки (орнамент, вишивання і пр.). Начеркнувши коротко на підставі пісень і переказів історію України, перейти в другій главі до огляду писаної словесності від Нестора аж до монголів. В третій главі огляд літератури віку козацького, в четвертій література наших часів від Котляревського. Звісна річ, ся четверта глава і глава [о] народній словесності мусить займати щонайменше 3/4 усеї праці².

Тому, відповідаючи на запрошення німецького видавця Ф. Вільгельма написати історію української літератури, І. Франко звертається за методологічними порадами до свого вчителя М. Драгоманова: “Лекції на університеті зовсім мене не зайняли і не дали мені нічогосінько – ані методи, ані здобутків”³. Як у згаданому листі, так і в багатьох працях того періоду чітко простежується прихильність вченого до ідей культурно-історичного підходу до аналізу літературних творів.

Особливо важливого значення набувають для І. Франка пошуки літературознавчої методології у 90-х рр. XIX ст., коли після захисту у Відні свого докторату він намагається враховувати досвід своїх авторитетних попередників і сучасників:

---

¹ І. Франко. Лист до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року // Його ж. *Зібрання творів: У 50 т.* Т. 49. С. 245.

² І. Франко. Лист до М. Драгоманова від 16 січня 1883 року // Там само. Київ, 1986. Т. 48. С. 348.

³ Там само. С. 348.

В. Шерера, В. Ягіча, Г. Брандеса, О. Пипіна. При цьому автор прагне доповнити цей досвід своїми власними спостереженнями.

У літературознавчих працях того часу важливого значення набуває методологічний досвід відомого данського літературознавця Георга Брандеса, як і знаного російського вченого Олександра Пипіна.

Здійснивши добрий російський переклад праці В. Шерера “Загальна історія літератури”, О. Пипін додав до нього написаний ним у спілці зі Спасовичем “Обзор истории славянских литератур”. “Діло Пипіна (“Обзор истории славянских литератур” – М. Г.), зазначає І. Франко, – се безперечно найліпший огляд слов’янських літератур. Його переводять на німецький, французький і чеський язики, воно стає загальноєвропейським добром і певно причиниться до пізнання і оцінення змагань та праць поєдинчих слов’янських племен, а між ними й нашого українського”⁴.

Методологічний досвід Олександра Пипіна в його “Истории славянских литератур”(т. I. 1879; т. II. 1881) був, на думку І. Франка, надзвичайно важливим, оскільки російський дослідник, зокрема, у трьох розділах цієї праці проаналізував історію української літератури Наддніпрянщини, Галичини та Угорської Русі і вже тим показав, що вона істотно відрізняється від російської. Водночас І. Франко побачив, що у концепції помітна абсолютизація впливу позалітературних чинників у трактуванні історії української літератури. “Конечно, розказуючи про українське письменство в трьох окремих розділах, Пипін зовсім через те не декретує ані етнографічне розрубання української породи на три часті, ані конечність трьох українських літератур поряд себе, – він тільки констатує факт, що досі на ділі так і є, і з того виводить, що поки не буде живих і ненастанних зносин між людьми тих трьох частей української породи, поки не буде докладного пізнання других словянських пород і загальноєвропейської науки, доти триватимуть ті різновидності і триватимуть, очевидно, на шкоду кожної часті і на шкоду цілості”⁵.

Отже, І. Франко у статті “Олександр Мик[олайович]Пипін” (1881) у методологічному досвіді вченого підкреслює передусім уміння в межах культурно-історичного підходу до аналізу знайти ті практичні особливості дослідження, які роблять його популярним серед читачів.

Риси дослідницького таланту самого І. Франка стають основними для його літературознавчих праць 80-90-х років “Хуторна поезія П. Куліша”, “Формальний і реальний націоналізм”, “Передне слово до видання: Т. Г. Шевченко “Перебендя”. Львів, 1889 та ін. Учений вважає, що у справжнього поета тільки високі “поетичні” вимоги, перетоплені в його чутливій душі з ідейною гармонією, можуть розбуджувати “почуття політичне”. Для І. Франка однаково важливі “утилітарні” функції літератури і політики, але література є “функцією суспільною утилітарною в високім значенні того слова”⁶.

На зламі 80-90-х років XIX ст. у творчій практиці І. Франка-літературознавця принципи прихильника культурно-історичного підходу поступаються під впливом

⁴ І. Франко. Олександр Мик[олайович] Пипін // Його ж. *Зібрання творів: У 50 т.* Київ, 1980. Т. 26. С. 118.

⁵ Там само. С. 116.

⁶ І. Франко. Передне слово [До видання: Шевченко Т. Г. “Перебендя”. Львів, 1889] // Там само. Київ, 1980. Т. 27. С. 289.

антипозитивістичного перелому у філософії засадам порівняльно-історичного, а потім і філологічного літературознавства. Свідченням саме таких змін можуть бути праці “План викладів літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви”, які вчений готував як вступні лекції до викладання української літератури у Львівському університеті. Характерно, що тут дослідник наголошує на засвоєнні літературознавчого досвіду двох найвідоміших шкіл: культурно-історичної та критично-естетичної.

Той перелом у літературознавчому мисленні І. Франка на зламі 80–90-х років спричинився до його намагання дошукуватися нових орієнтирів у аналізі художнього полотна. І. Франко не відкидає у цей час досвіду таких грандів європейського літературознавства, як В. Шерер, Т. Карлейль, Г. Брандес, О. Веселовський, О. Потебня, В. Вундт, Е. Еннекен та ін.

Особливості культурно-історичного підходу до аналізу твору, який застосував О. Пипін, трактуючи українську літературу, виявилися у його рецензії на “Історію літератури руської” О. Огоновського, що з’явилася у “Вестнике Европы” (1890)⁷. Якщо О. Огоновський, відстоюючи концепцію української літератури як окремої слов’янської літератури, що бере початок від епохи Київської Русі, стверджує, що ця література є духовним надбанням українського народу, котрий живе на своїх етнічних землях, які опинилися в межах різних імперій, то у О. Пипіна визначальною була концепція двох літератур – української та галицької. Цю концепцію О. Пипіна, яка була неприйнятною для І. Франка, пізніше розгорнув М. Драгоманов у статті “Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873–1874).

Виходячи з ідей слов’янського відродження, задекларованих ще у згаданій праці “История славянских литератур”, О. Пипін вважав, що кожен слов’янський народ має право на свою літературу, свою культуру. Право на існування власної національної літератури мають і українці, проте вони не мають права на існування повноцінної національної культури, складовою частиною якої є історія національної літератури. Тому “Історію літератури руської” О. Огоновського О. Пипін сприймає як курйоз. Російський учений вважає, що термін “руський” з одним “с” не має під собою жодного наукового значення. Тим часом О. Огоновський використовує традиційний для України термін, розуміючи під назвою “Русь” Україну. Пізніше цей термін використовуватиметься у знаменитій праці М. Грушевського “Історія України-Руси”. О. Пипін стверджував, що створення історії руської (російської у його розумінні) літератури тільки на матеріалі малоруському є нонсенсом.

Отже, демократично настроєний учений (яким, без сумніву, був О. Пипін) не сприймав концепції окремої української літератури, що її відстоював О. Огоновський. Має рацію І. Михайлин, який стверджує, що Пипін підводив під свою концепцію методологічну базу, яка відповідала програмі росіян з роз’єднання міцного єдиного національного руху в Галичині: “Слов’янське відродження привело до пробудження Галичини, з’являються два напрями, велико- і малоруської орієнтації. Другий напрям, на думку критика української орієнтації, цілком позбавлений історичної перспективи. Саме його джерело – російське українофільство – слабе і ненадійне. Воно народилося із загального всеєвропейського інтересу до вивчення народного побуту, мови, фольклору; від прагнення налагодити народну освіту”⁸.

⁷ А. Пыпин. Особая история русской литературы // *Вестник Европы* (Петербург). 1890. Т. 5. Кн. 9. С. 241-274.

⁸ І. Михайлин. Навколо Омеляна Огоновського // *Українське літературознавство*. 1996. Вип. 63. С. 7-8.

Проблему українства О. Пипін розглядає по-своєму. Він зазначає: “малоросійські елементи настільки зрослися із загальною течією російського життя, настільки оточені самими реальними впливами побуту адміністративного, економічного, впливами освіти і т. д., що за всім цим лишається тільки місце для чисто літературних прагнень місцевої народності”⁹.

Російський учений у своїх висновках приходять до суто великодержавних, шовіністичних концепцій. На його думку, праця О. Огоновського є “не лише історичною помилкою, а й помилкою в розумінні народно-суспільних понять. Вона створює історичний фантом, хоче приховати історичні відносини південноруського племені, від’єднуючи його від того цілого, з котрим воно пов’язане тими чи іншими нитками”¹⁰.

Проти нігілістичних щодо української літератури концепцій О. Пипіна виступили сам О. Огоновський¹¹, М. Комаров¹².

Найгрунтовнішим аргументом проти методологічних позицій Пипіна у його статті “Особая история русской литературы” була розвідка І. Нечуя-Левицького (псевдонім – І. Баштовий) “Українство на літературних позовах з Московщиною”. За своїм значенням вона виходила далеко за межі полемічної статті і ставала зразком позиції національносвідомої інтелігенції у стосунку до розвитку української літератури кінця ХІХ ст. Відстоювання прав українського народу у галузі освіти, громадського життя, адміністрації, вільної преси, права організувати усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для інтелектуального життя нації – ось що стало основним предметом полеміки І. Нечуя-Левицького з О. Пипіним. При цьому Нечуй-Левицький порушував проблему існування української літератури як літератури європейської, незалежної від російської. Не можна не зауважити того факту, що на час полеміки (90-і роки ХІХ ст.), тоді, коли І. Франко стає провідником української національної літератури, активним її пропагандистом у світі, він не входить у суперечку О. Огоновський – О. Пипін. Слід вважати, що той культ російського вченого, який витворив собі Франко, і спричинився до захоплення відгуків і в той час і пізніше про Пипіна з боку українського вченого.

У некролозі, написаному на смерть О. Пипіна, І. Франко підкреслював, що російський науковець ознайомив широкий світ з першими кроками українського відродження та його основними напрямками, а в “Истории русской этнографии” присвятив цілий третій том етнографічним дослідям над Україною. Високо оцінював І. Франко працю О. Пипіна як багаторічного редактора поважного часопису “Вестник Европы”, що звертав пильну увагу на найважливіші прояви українського духовного життя, популяризував російські повісті Т. Шевченка, виступи російського вченого проти урядової заборони українського слова в Росії, хоча ці виступи були надто обережні та академічні.

Без сумніву, дискусія 1890–1891 рр., що, на переконання І. Франка, розгорнулася між О. Пипіним, з одного боку, і діячами української національної культури

⁹ А. Пыпин. *Особая история русской литературы* // *Вестник Европы*. 1890. Т. 5. Кн. 9. С. 249.

¹⁰ Там само. С. 273.

¹¹ О. Огоновський. *Моєму критикові. Відповідь О. Пипінові на його статтю “Особая история русской литературы”* // *Діло*. 1890. № 4.

¹² Уманець (Комаров М.) *Особая история русской литературы* // *Зоря*. 1890. № 21.

(О. Огоновським, І. Нечуй-Левицьким, М. Комаровим) з іншого, продемонструвала не тільки національну солідарність, а й глибокі “знання, ясний розум, широту бачення предмета дискусії, одним словом, готовність і вміння на рівних вести наукову дискусію з ученим світового масштабу, яким, безумовно, був О. Пипін. Дискусія закінчилася перемогою українських літературних сил, які, спростовуючи помилкові думки О. Пипіна, довели право українського народу на свою літературу”¹³. Згадана дискусія мала значний вплив на формування методології І. Франка.

Аж у 1904 р. І. Франко висловив своє ставлення до полеміки О. Огоновського з О. Пипінін: “Правда, раз, із приводу “Історії руської літератури” Огоновського, він висловив погляд, якого не сподівалися по нім приятелі, а власне, що літературу в повнім значенні того слова може мати тільки народ, що має своє власне державне життя. Це була, певне, помилка покійника, виплід важких років реакції, що кидає тінь навіть на найясніші голови”¹⁴.

О. Пипін як учений і літературознавець користувався значним авторитетом і у Росії, і на Заході. Його літературознавчі роботи охоплювали найважливіші розділи історико-літературної науки, його культурно-історичний метод панував у Росії протягом декількох десятиріч. Праця О. Пипіна “Історія російської літератури” (у двох томах) була перекладена німецькою, а потім французькою мовою. Значним був вплив О. Пипіна також на літературно-естетичні погляди І. Франка.

Методологічний досвід І. Франка-літературознавця 90-их рр. XIX ст. тісно пов’язаний з антипозитивістичним переломом у філософії, водночас з літературознавчими працями, зокрема працями В. Шерера, Ш. Сент-Бева, Г. Брандеса.

Георг Брандес на зламі XIX – XX ст. відходить від позицій культурно-історичної школи, вважаючи, що вплив позалітературних факторів на літературний твір (раса, середовище, момент) не є істотним. Для І. Франка у літературознавчій методології Георга Брандеса цікавий вплив геніальної особистості на довкілля.

І. Франко цінує Г. Брандеса-дослідника, майстра “тонкої аналізи і влучної характеристики”. Український вчений вважає його учнем Ш. Сент-Бева й І. Тена, зазначає, що “тенева доктрина, що кожний чоловік являється витвором осередка (milieu), серед котрого живе і з котрого виходить, Брандес обертає догори ногами; Він показує, як великі люди силою свого генія перетворюють осередок, з котрого вийшли, з одержаних вражень і ідей силою вродженого комбінаційного дару і чуття творять зовсім нові образи, могутні імпульси для дальшого історичного розвою”¹⁵. І. Франка захоплювала роль Г. Брандеса як дослідника європейської слави, посередника між різними літературами сучасної Європи”.

Особливо високо оцінював І. Франко праці Г. Брандеса про сучасну французьку естетику, про Бікосфілда і Лассаля, про К’еркегора і Тегнера, братів Гонкурів і Флобера, Тургенева, Достоєвського і Толстого, Гейза, Ніцше, Буонаротті, Шекспіра. Така широка географія досліджень робить їх автора особливо популярним у Європі. Можемо сміливо стверджувати, що І. Франко, маючи за приклад Брандеса, на зламі XIX – XX ст. здобув поважне місце для української літератури у тодішній Росії, Польщі, Австрії, Угорщині.

¹³ І. Михайлин. Навколо Омеляна Огоновського // *Українське літературознавство*. Вип. 63. 1996. С. 20.

¹⁴ І. Франко. Олександр Пипін (некролог) // *Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т.* Київ, 1982. Т. 36. С. 42.

¹⁵ І. Франко. Юрій Брандес // *Його ж. Зібрання творів: У 50-ти т.* Київ, 1981. Т. 31. С. 380.

Таким чином, виділяючи метод культурно-історичного підходу для аналізу літературного твору як визначальний, І. Франко на основі новітніх досягнень європейської науки про літературу, зокрема на основі студій Г. Брандеса, розширює методологічний обрій своїх досліджень, намагається долучити сюди досягнення і біографічного, і порівняльно-історичного літературознавства.

На думку І. Франка, саме чіткий вибір Брандесом літературознавчої школи спричинився до того, що для Данії, Норвегії, Швеції Г. Брандес був великим реформатором. Під його впливом трансформувалася скандинавська література, здобуваючи собі поважне, майже панівне місце в Європі кінця XIX – початку XX ст. Особливо популярні були концепції Брандеса у Німеччині та країнах, що перебували у сфері її духовного провідництва. Завдяки впливові Г. Брандеса скандинавські письменники “зробилися модними в сучасній Європі, що навіть зовсім слабкі їх твори перекладаються на німецьку, на польську, на російську мову, а висловлені в їх писаннях ідеї, переважно песимістичні і антисупільні, робляться необхідними приналежностями духовного умеблювання в головах європейських “модерністів”¹⁶.

Додамо до цього, що восени 1898 р. Г. Брандес відвідав Львів на запрошення поляків Галичини, які зробили все для того, щоб, використавши польсько-українське протистояння, налаштувати данського критика проти українців. Відвідати засідання Наукового товариства ім. Шевченка Брандес чемно відмовився. Зрозуміло, що вирішальну роль в цьому зіграла стаття І. Франка “Ein Dichter des Verrates”, надрукована у травні 1897 р. у віденському часописі “Die Zeit”, де український учений виводив свою основну концепцію із праць Г. Брандеса про А. Міцкевича. Пізніше у своїх спогадах про відмову відвідати засідання українського наукового товариства Г. Брандес писав: “Я не дозволив собі судити у тій справі (йдеться про польсько-українські непорозуміння у зв’язку з публікацією статті І. Франка “Поет зради”. – М. Г.), відмовив тому, що мене запросили поляки до Галичини і прийняли мене, і тому, що вони мені дали зрозуміти, що вони вважали б за своєрідну зраду, коли б я був присутній на українському засіданні. Тому я змушений був шукати виправдання”¹⁷.

Попри те І. Франко цінував інтернаціоналізм Г. Брандеса, який своїми творами “не тільки знайомить різні народи між собою на полі духової творчості, але помагає різним народам пізнавати самих себе, вводить їх, так би мовити, на естраду європейського духового концерту”¹⁸.

Отже, методологічний досвід європейських літературознавчих шкіл мав для І. Франка-дослідника важливе значення. Брак методологічних орієнтирів під час аналізу літературного твору, з яким зустрівся дослідник у 70–80-х рр., він намагається надолужити, вивчаючи досвід видатних європейських авторитетів.

---

¹⁶ І. Франко. Юрій Брандес // Там само. С. 381.

¹⁷ Georg Brandes. *Poland: A Study of the Land, People and Literature*. London, 1903.

¹⁸ І. Франко. Юрій Брандес // Його ж. *Зібрання творів: У 50 т.* Т. 31. С. 384.